

94(477.63).08

1-18

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

СЕРІЯ: ГОЛОДОМОР

Валентин
ІВАНЕНКО
Наталя
РОМАНЕЦЬ

**Опір селян насильницькій
колективізації та Голодомору**

94(477.63).08

1-18

ВАЛЕНТИН ІВАНЕНКО,
НАТАЛЯ РОМАНЕЦЬ

**ОПІР СЕЛЯН
НАСИЛЬНИЦЬКІЙ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
ТА ГОЛОДОМОРУ.
ДНІПРОПЕТРОВЩИНА**

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА

Київ 2009

85115999

Серія: Голодомори

Іваненко Валентин, Романець Наталя. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. – Київ, 2009. – 64 с.

У книзі з'ясовано причини, перебіг і наслідки селянського руху опору на Дніпропетровщині в умовах колективізації кінця 1920-х – початку 30-х рр. та Голодомору–Геноциду 1932–1933 рр. Простежена реакція селянства на страхітливі більшовицькі перетворення в українському селі, розглянуто форми опору, гасла, вплив на політику влад, описано Павлоградське повстання 1930 р., яке стало найпотужнішим виявом селянського спротиву на Дніпропетровщині.

Для всіх, хто не пережив, але принаймні відчув душевно трагічний подих нашої відносно недавньої минувшини.

Автори проекту “Про Україну з гонором і гумором”
доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*,
доктор історичних наук, професор *Анатолій Бойко*

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
НАН України як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди авторів проекту заборонено

- © Віктор Брехуненко, Анатолій Бойко,
назва її концепція проекту,
назва серії, дизайн оправи
- © Іваненко Валентин, Романець Наталя,
текст

Переднє слово

Протистояння селянства і влади в період страхітливої сталінської політики стосовно українського села в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. тривалий час залишалося “білою плямою” вітчизняної історії. Офіційна радянська наука, спираючись на концепцію сталінського “Короткого курсу історії ВКП (б)”, стверджувала, що колективізація сільського господарства була революцією, здійсненою “згори” за ініціативи нової, більшовицької влади, але за підтримки “знизу” селянськими масами. При цьому як істина, що не вимагає доведення, трактувався сталінський постулат, що нібито в 1929 р. у свідомості селянства відбувся “корінний перелом” на користь колгоспного руху, й масово вступати до колгоспів почали не лише бідняцько-наймитські верстви, але й середняки. Не дивно, що з цього погляду всі прояви селянського невдоволення кваліфікували як відверто реакційні. Одночасно декларувалося, що проти колективізації виступали лише окремі “класово несвідомі” або “класово ворожі” елементи.

Якісне дослідження теми селянського опору насильницькій колективізації унеможливлювалося й тим, що в радянський період більшість документів з цієї проблематики належали до розряду секретних. Тому лише введення до наукового обігу на зламі ХХ–ХХІ ст. незнаних раніше джерел дозволило кардинально переглянути офіційну концепцію колективізації.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у регіональному вимірі Дніпропетровська область була одним із найбільших

виробників і постачальників товарного хліба, взагалі продовольчих ресурсів не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі в цілому. Завдяки зерновій спеціалізації та високопродуктивному сільському господарству регіон привертав особливу увагу, що, зокрема, вилилося в проголошення багатьох його районів “форпостами” суцільної колективізації, а також у величезні обсяги примусового вилучення продукції під час хлібозаготівель та в жорсткі репресії проти селянства.

До того ж, Катеринославщина-Дніпропетровщина належала до найкрупніших адміністративно-територіальних одиниць УСРР. Правовий статус та економічний потенціал регіону ще більше зміцніли з утворенням 9 лютого 1932 р. Дніпропетровської області. Маючи у своєму складі 4 міста обласного підпорядкування та 50 сільських районів (5 із них восени того ж року відійшли до щойно утвореної Донецької області) з територією близько 73 тис. кв. км, вона охоплювала майже всю південно-східну частину України. Такі масштаби регіону призвели до того, що він перетворився на своєрідний полігон випробування нового аграрного курсу більшовиків з усіма драматичними наслідками, що з цього випливали.

Криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. та її наслідки

Новий імпульс протистоянню влади та селянства після кількох загалом спокійних “відбудовних” років дала хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр., яка стала приводом для згортання непу й застосування “надзвичайних заходів” щодо аграріїв. Як відомо, криза виникла внаслідок встановлення “згори” грабіжницьких для селян “ножиць цін” на сільсько-господарську та промислову продукцію. Селянство відмовлялося продавати зерно за безцінь, що призвело до різкого зростання ринкових цін на хліб. В Україні, приміром, ринкова ціна за центнер пшениці сягнула 10 крб. 89 коп. за державної – 7 крб. 06 коп.

Щоб змусити селян здавати хліб, а фактично віддавати, Москва вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще у 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили статтею 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних *“у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок”*. Одночасно ВУЦВК увів аналогічну за змістом статтю 127 до Кримінального кодексу УСРР. У підсумку відмову селян вивозити на ринок власну продукцію кваліфікували як кримінальний злочин.

У 1928 р. рамки використання 127-ї статті значно розширилися. Згідно з рішеннями ЦК районам та селам встановлювали планові завдання з продажу зерна заготівельним органам, тому цю статтю почали застосовувати до селян, які

відмовлялися продавати лишки хліба державі. Необхідність подібних заходів Й. Сталін блюзнірські пояснив тим, що за дефіциту зерна в державі більш ніж в 100 млн. пудів “куркулі” зосередили у себе близько 50–60 тис. пудів лишків.

Однак, незважаючи на офіційно проголошений “наступ на куркульство”, нові методи хлібозаготівель спрямовувалися не стільки проти заможних селян, скільки проти середняка, який у 1928 р. був головним виробником та постачальником товарного зерна. Натомість у руках заможних селян перебувало не більше ніж 20% від загальної кількості товарних лишків, і Сталіну це було прекрасно відомо.

Дозвіл на використання “надзвичайних заходів” місцеві органи влади тлумачили досить вільно. Так, у Дніпропетровському окрузі за рішенням окружної трійки 127-у статтю застосовували як до тих осіб, у кого виявляли більше 150 пудів зерна, так і до тих, хто приховував будь-які лишки. Крім того, директивною передбачалося відраховувати 25% конфіскованого хліба на користь інформаторів, які повідомляли про приховування. Ухвала цього рішення призвела до масштабних конфіскацій в окрузі. Лише за 20 днів травня 1928 р. за статтями 127 і 54 Кримінального кодексу УСРР було притягнуто до відповідальності 100 осіб. З 12 по 28 травня у заможних селян виявили й вилучили 20 354 пуди зерна.

Попри це від голів райвиконкомів вимагали наполегливішої й результативнішої роботи. Листи “згори” стверджували, що в кожній сільраді (а їх на Дніпропетровщині налічувалося 330) є 3–4 “куркулі”, які приховують хліб, і що їх потрібно як слід покарати. Простий арифметичний підрахунок показує, що до вже виявлених 100 “куркулів” бракувало ще принаймні 1000 осіб. Не викликає сумніву, що виконати цю настанову можна було не інакше як коштом середняцьких, а то й бідняцьких господарств. Як свідчать документи, така практика вже тоді стає поширеним явищем.

Всього ж під час хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. завдяки застосуванню надзвичайних заходів в Україні було заготовлено 260,8 млн. пудів хліба, тобто 98% планового завдання. У Дніпропетровському окрузі селяни здали понад 22,1 млн. пудів зерна різних культур. Причому значну його частину в одноосібників Дніпропетровщини вилучили адміністративними методами: тільки протягом січня–березня 1928 р. 42, 5 тис. пудів зерна. За весь період кампанії в окрузі було притягнуто до відповідальності 1184 особи. Судові органи розглянули 814 справ й винесли 700 вироків, з яких 605 були обвинувачувальними.

У зв'язку з тим, що “надзвичайщина” проголошувалася тимчасовим заходом, обумовленим гострим дефіцитом зерна, необхідного для забезпечення потреб міста й експорту за кордон, 15 липня 1928 р. використовувати “особливі методи” впливу на селянство було позірно заборонено.

Проте під час хлібозаготівель 1928–1929 рр. ситуація повторилася. Внаслідок загибелі 5 млн. гектарів озимих посівів (у степовій зоні втрати сягали 85,6%) товарні можливості сільського господарства України суттєво знизилися. Та незважаючи на неврожай і тяжкий стан з продовольством, центральне керівництво знову стало на шлях примусового вилучення зерна у селян. Для проведення хлібозаготівель у районах були створенні спеціальні райкомісії для контролю за ходом кампанії. Змінився механізм доведення хлібозаготівельних планів. Тепер план попередньо обговорювали на зборах бідноти та КНС за участю активу середняків, де поіменно визначали “твердоздатчиків” і кількість хліба, яку вони мали здати державі. Тільки після цього план виносили на загальні збори, які “мали право” його прийняти. Отже, селянам фактично відводили роль статистів, здатних лише затверджувати рішення “соціально близьких партій прошарків села”.

До тих же, хто відмовлявся виконувати рішення земгромад, застосовували громадський бойкот. Показово, що він нагадував заходи, які практикувалися під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932–1933 рр. Зокрема, заборонялося відпускати в крамницях товари, надавати кредити. Заборгованості та кредити стягувалися з них достроково. Імена селян заносили на “*чорну дошку*”, а самих селян цькували у місцевій пресі: писали фейлетони, малювали карикатури. Як бачимо, економічні та адміністративні заходи поєднувалися з психологічним тиском.

Одночасно, як і під час попередніх заготівель, селян, які відмовлялися здавати хліб, притягували до судової відповідальності. У Дніпропетровському окрузі карні справи були порушені проти 1439 осіб, з яких 1270 осіб оштрафували, 114 – засудили до позбавлення волі, 55 – до примусових робіт. Зрештою, за допомогою репресивних заходів темни заготівель вдалося пришвидчити, що дозволило вилучити у селянства Дніпропетровщини близько 3,6 млн. пудів хліба.

У 1929 р. надзвичайні заходи, згадувані раніше як тимчасові, були, по суті, узаконені. По-перше, “згори” спускали обов’язкові планові завдання хлібозаготівель з розкладкою на села за принципом самообкладання кожного селянського господарства. По-друге, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. “Про організаційно-партійну роботу в зв’язку з новою хлібозаготівельною кампанією” партійні, радянські та інші владні структури на селі офіційно дістали право брати участь у хлібозаготівлях спільно із заготівельними організаціями. По-третє, зберігався класовий принцип розподілу завдань хлібозаготівлі: згідно з рішенням економічної наради УСРР від 14 травня 1929 р. 75% хлібозаготівельного плану мали виконати за рахунок заможної частини села, яка складала 15% від загальної кількості селянських дворів. І, нарешті, для безпосереднього втілення цих планів при

сільрадах утворювалися спеціальні комісії. Таким чином, систему хлібозаготівель використовували для додаткового економічного тиску на заможне селянство.

Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927–1929 рр. супроводжувалося масовими порушеннями елементарних норм навіть у межах так званої “революційної законності”. Відсутність чіткої законодавчої бази, яка б регламентувала права та обов’язки різних ланок влади, політичний та економічний курс влади, спрямований проти заможних верств села, створювали сприятливі умови для зловживань з боку місцевих чиновників, призводили до численних прецедентів здійснення хлібозаготівель “особливими”, “силовими” методами. Зокрема, досить часто практикувалися реквізиції хліба без судового розгляду, заборонялася вільна торгівля, проводилися подворові обшуки, арешти.

Під час хлібозаготівель часто траплялися й випадки фізичних знущань над одноосібниками. Серед них – справа так званої “ініціативної групи” Тарасо-Шевченківської сільради Магдалинівського району, члени якої (комуністи, комсомольці, радянські працівники) використовували такі методи впливу на саботажників як побиття, незаконні арешти, утримання під вартою протягом кількох днів, погрози. “Ініціативна група” навіть створила спеціальні пересильні пункти, де утримували селян, які відмовилися дати підписку на заготівлю хліба. Заборонялося передавати їжу майже всім заарештованим, над ними тривалий час знущалися, а одному селянинові навіть заганяли голки під нігті. Такі випадки на Дніпропетровщині були непоодинокими. Під час хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. в окрузі їх було зафіксовано 75. І з кожним роком їхня кількість зростала.

Факти порушень “революційної законності” визнали й московські можновладці. Квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б) засудили перегини проти середняка й зажа-

дали від місцевої влади вжити невідкладні заходи щодо усунення “перекручень класової лінії”. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироби за статтею 127 і скасували майже третину, а по 20% пом’якшили вироби.

Проведена робота, хоча й призвела до відновлення справедливості щодо частини безвинно засуджених селян, але суттєво вплинути на стан законності на селі не могла. Застосування надзвичайних заходів під час проведення сільськогосподарських кампаній обернулося тим, що насильство стало мало не нормою у практиці стосунків держави з селянством.

Загалом, напередодні колективізації була остаточно оформлена система хлібозаготівель, яка фактично копіювала колишню продрозкладку. Законодавче закріплення надзвичайних заходів означало відмову від ринкових відносин у взаєминах з селянством, оскільки фактично скасовувало право власності селян на вироблену ними продукцію. Починаючи з 1928 р., одноосібники були зобов’язані продавати державі за твердими (читай: низькими) заготівельними цінами всі лишки виробленої сільськогосподарської продукції. Плани хлібозаготівель будувалися за класовим принципом і виконувалися переважно за рахунок заможного селянства. Звільняючи від них бідняків та наймитів, більшовики забезпечували підтримку своєї політики на селі з боку незаможних прошарків селянства, зміцнюючи тим самим власні “соціальні тили” напередодні суцільної колективізації.

“Ради без комуністів!”: протидія антиселянській політиці влад напередодні колективізації

Кардинальні зміни в аграрній політиці радянської влади в 1928–1929 рр. посутньо вплинули на характер взаємовідносин держави та селянства. Проголосивши курс на застосування “надзвичайщини”, держава фактично відмовилася від своїх попередніх, “непівських”, декларацій щодо політичного та економічного союзу з селянством, перевівши все село в табір опозиції до режиму.

Селяни розуміли справжнє підґрунтя нової аграрної політики – держава намагається розорити одноосібників, поставити їх за межу виживання, а потім “голих та босих”, наобіцявши пільг, зігнати до колгоспів. Як зазначав середняк Мисик із с. Анастасівки Магдалинівського району, *“хлібозаготівлі – це для того, щоб залишити селян без хліба і об’єднати”*.

У відповідь на реалізацію курсу з обмеження *“експлуата-торських тенденцій куркульства”* селяни почали скорочувати індивідуальне виробництво. Середняки зменшували посівні площі, заможні господарі взагалі відмовлялися від землі, вдаючись до так званого “саморозкуркулення” – розподілу або розпродажу майна. За повідомленнями із районів, середняки навесні 1929 р. заявляли: *“Засіємо для себе одну десятину і більше сіяти не будемо”*. При цьому вони вказували на незаможників: *“Убідноти землі багато, і її звільнили від податку. Отже, краще й нам не обробляти свою землю, не мати коней, корів, тоді не будуть нічого брати”*.

Власне, подібний розвиток ситуації був заздалегідь запрограмований новою агрополітикою Москви. Кореспондент газети

“Лейнцігер Фольксгайтунг” Ольга Доманевська, аналізуючи перші кроки наступу на куркульство, писала: “Ця система обов’язково призведе до глибокого потрясіння підвалин сільськогосподарського виробництва. Вилучення лишків за низькими заготівельними цінами шляхом примусу зумовлює зникнення цих лишків, веде до того, що селяни сіють не більше, ніж їм потрібно для підтримки власного господарства”.

Скорочення посівних площ вже після хлібозаготівель 1927–1928 рр. набуло таких масштабів, що Політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1928 р. звернулося до окружних комітетів партії з директивою, у якій вимагало вжити компенсувати скорочення заможними селянами посівних площ за рахунок розширення посівів бідноти. Водночас, щоб примусити селян припинити “саботаж” посівної кампанії, Наркомат фінансів УСРР у квітні 1928 р. прийняв рішення враховувати при оподаткуванні куркульських господарств і ту орендовану землю, від якої вони відмовилися напередодні польових робіт. У Дніпропетровському окрузі за рішенням бюро окружкому партії від 5 березня 1928 р. вся орендована земля, від якої відмовлялися заможні селяни, передавалася колгоспам.

Щодо “саморозкуркулення”, то, за даними вибіркового сільськогосподарського гніздового перепису, протягом 1927–

1928 рр. поділилося 9,1% куркульських господарств, тоді як середній відсоток поділу селянських господарств в Україні становив лише 4,7%.

Крім економічного опору, селяни вдавалися й до активніших методів спротиву: протидіяли роботі хлібозаготівельних бригад, організовували підпали майна активістів, вбивали радянських та партійних працівників. Як свідчать документи, під час проведення сільськогосподарських кампаній 1927–1930 рр. терор проти представників влади, а також їх активних прихильників набув широкого розмаху. Тільки в Дніпропетровському окрузі в 1929–1930 рр. кількість підпалів, нападів та вбивств зросла на 450% порівняно з попередніми роками. Якщо у 1927 р. в окрузі, за матеріалами місцевої міліції, відбулося лише 6 нападів на представників партійних та радянських установ, зокрема, 1 вбивство, то у 1928 р. таких випадків було вже 17, (з них 6 вбивств). В цілому ж, як повідомляло ДПУ УСРР, упродовж 1927–1928 і 1928–1929 рр. на селі було зареєстровано 1804 селянські напади, зокрема, 318 вбивств, 371 замах на вбивство, 217 поранень, 857 підпалів сільських установ та майна функціонерів.

Більшість таких дій була спровокована представниками владних структур або активістами. Здебільшого, селяни вдавалися до опору, захищаючи власне майно, обстоюючи своє право розпоряджатися виробленою продукцією. Дії заготівельників вони розглядали як звичайний грабунок. Наприклад, мешканці с. Селецьке Дніпропетровського району Денис Новохатько та його син Іван вчинили опір хлібозаготівельній комісії, яка намагалася вилучити в них майно. Коли заготівельники спробували це зробити, селяни, озброєні сокирами, ледве не вбили голову сільради. В іншому випадку, який стався у с. Дмитрівці Васильківського району, селянин Нечинор Подерич при стягненні штрафу намагався побити можновладців вилами.

НОВІД СІЛЬРАДА.

Гром. *Миколаївський район, 1933 рік*

За постановою засідання президії Кримінальної сільради від 7-го Листопада 1933 Вас за злочинну неслухачку посівного матеріалу на площу при Вас належе засіяти в кількості 4,50 цент. Позбавлено права користувачи землею як польовою так і саживою та крім того *Вас звинувачено в тому, що він в усіх діляках не буде адекватно належно годувати Вас посівною матеріалом з 9 год ранку 9-го Листопада буди доступним до Візбятраня землі та конфіскації майна.*

7/11-33 р

ГОЛОВ А С/Р

СЕКРЕТАР *[Підпис]*

Нерідко саме в активному спротиві селяни вбачали чи не єдину можливість зупинити свавілля заготівельників, заявляючи, зокрема: *“Допоки ми будемо мовчати, з нас будуть брати. Потрібно їх бити, тоді вони будуть знати, як сунуться до нас за хлібом, що кров’ю нам дістається”*. При цьому боролися селяни не проти режиму в цілому, а насамперед проти конкретних людей, які забирали у них хліб, вчиняли обшуки, накладали штрафи, розпродавали майно. Перед тим як чинити опір, селяни як правило попереджали своїх жертв, щоб ті припинили побори. Так, голові сільради та секретареві партосередку с. Олександрівки Васильківського району підкинули анонімку такого змісту: *“Не особливо натискуйте, а то якби самі не лопнули”*. А після замаху прозоро натякали на причину. Вбивці голови сільради Гамоліна із с. Путятине Близнюківського району насипали під вікнами його хати пшеницю, демонструючи, що вбили його за активне виявлення “лишків хліба” в односельців.

Зростання кількості селянських ударів у відповідь спонукало владу вжити оперативні заходи, спрямовані на забезпечення захисту життя, здоров’я і майна своїх прибічників.

24 липня 1929 р. РНК УСРР і ВУЦВК ухвалили рішення про пільги по сільгосподатку для осіб, які постраждали від *“куркульського терору”* та для членів їхніх родин, а 16 листопада 1929 р. була опублікована постанова ЦВК та РНК СРСР *“Про надання допомоги особам та господарствам, що потерпіли від куркульського насилля”*, відповідно до якої скаліченим активістам або членам родин тих, хто загинув, встановлювалися персональні пенсії.

Крім того, посилювалися репресії щодо безпосередніх організаторів і учасників замахів. Політику органів юстиції у цьому напрямку голова РНК УСРР В. Чубар охарактеризував так: *“Ми повинні застосовувати наш закон, а коли потрібно, то й складати нові закони для того, щоб не давати поширюватись ворожій роботі, а, навпаки, знищувати її”*. Реалізуючи цю настанову, судові органи республіки у 1928–1929 рр. у справах про терор застосували вищу міру покарання у 33% випадків, позбавлення волі до 10 років – у 21%, від 10 до 5 років – у 24% і до 5 років – у 17% випадків. Всі справи про *“контрреволюційну діяльність куркульства”* розглядалися позачергово.

Паралельно з активними методами боротьби селянство в цей час практикувало й легальні форми протидії насаджуваним зверху агроперетворенням: скарги до прокуратури, рай- та окрвиконкомів; виїзд делегацій до центральних установ, і т. ін. Після проведення кожної сільськогосподарської кампанії на адресу радянських та партійних органів надходили тисячі селянських листів, у яких повідомлялося про численні перекручення *“генеральної лінії партії”*, допущені її місцевими виконавцями. Серед них – *“прохання про помилування”* селянина Н. Геймура з Шаренівських хуторів Царичанського району, засудженого 25 лютого 1928 р. за несплату податку до 6-ти місяців позбавлення волі. Н. Геймур був бідняком і майна у нього описали лише на 55 крб. Податку ж у 1928 р. йому нарахували на 277 крб. 65 коп. Це сталося

внаслідок включення господарства Геймура до числа так званих “експертників”^{*}.

Лише в Дніпропетровському районі після розподілу податку 1928–1929 рр. райпарткомісія отримала понад 1000 скарг (не рахуючи тих, що пішли вище) на невірне оподаткування. У більшості випадків селяни вимагали значного зниження суми сільгосподатку. З подібними вимогами до урядових структур зверталися й численні селянські делегації, які приїздили до Харкова.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в умовах “надзвичайщини” 1928–1929 рр. боротьба селянства проти властей зумовлювалася суто економічними причинами. Селяни бажали, щоб їм надали “*гарантію приватної власності*”, дозволили “*вільну та безкомісійну торгівлю*”, припинили застосовувати “класовий підхід” при проведенні фінансових заходів і сільськогосподарських кампаній. Щодо політичних гасел, то їх селяни майже не висували. Лише під час відверто недемократичних перевиборів сільрад 1928–1929 рр., які партійне керівництво використало, щоб провести до влади “*соціально близькі прошарки селянства*”, мешканці окремих сіл виступили з вимогою створити “Селянський союз”. Таке рішення вони аргументували тим, що “*робітники захотили владу і захищають тільки себе*”, а селяни не мають своїх представників у центрі. Водночас подекуди селяни по-

---

* Експертниками називали селян, яких згідно із законом про єдиний сільгосподаток 1928–1929 рр. оподатковували в індивідуальному порядку. Індивідуальне (експертне) оподаткування мало поширюватися лише на заможних селян. При визначенні розміру сільгосподатку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площа посіву, кількість робочої худоби і т. д.), а весь комплекс відомостей про прибуток, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, більшовицьке керівництво прагнуло відлучити в заможних селян так звані “*нетрудові прибутки*”.

66А158

ставили питання про необхідність утворення “Рад без комуністів”, повернувшись до поширеного гасла селянських виступів періоду “воєнного комунізму”. І це не випадково. Адже надзвичайні заходи так чи інакше копіювали головні риси “воєнно-комуністичної аграрної політики”, об’єктивно наближаючи селян до усвідомлення необхідності організації незалежної системи самоврядування на місцях.

Адекватна оцінка ставлення селянства до нової аграрної політики більшовиків неможлива й без врахування того факту, що підтримка державою “соціально близьких прошарків села” – бідняків та наймитів – шляхом послідовної реалізації “класового підходу” призвела до глибокої поляризації селянського середовища. Заможні селяни й середняцтво, які несли на собі весь тягар хлібозаготівель й оподаткування, були незадоволені тим, що бідняки отримують різноманітні пільги та кредити, звільняються від сплати податків і участі в сільськогосподарських кампаніях, вводяться до складу сільрад і керівництва земельних громад, вбачаючи в такій політиці грубе порушення принципів соціальної справедливості. Середняки вважали, що, підтримуючи незаможників, держава розбещує їх, збуджує споживацькі настрої, створює ледарям умови для дармоїдства. На зборах середняки неодноразово вказували на неефективність такої політики: “Влада оподатковує невірно. Так, якщо хто-небудь має три десятини землі, бере в оренду, але добре працює, має пару коней, то з того деруть, як з куркуля. А хто має 7–8 десятин та багатодітний, і ледар, з того нічого не беруть – це невірно”. Сама ж руйнація заможних господарств, на думку середняків, неминуче призведе до негативних наслідків, бо бідняцькі колгоспи себе не виправдовують.

У свою чергу незаможники, яких офіційна пропаганда змальовувала як єдину опору партії на селі, з ентузіазмом сприйняли новий курс Й. Сталіна та його оточення. Звісно,

йдеться не про все бідняцтво, а лише про його люмпенізовану частину, тобто тих, хто не спромігся досягти якихось відчутних результатів в умовах індивідуального ведення господарства, та й не дуже обтяжував себе. Саме такі особи, якими рухали почасти певні ідейні мотиви, почасти звичайна заздрість до багатшого сусіда, й стали ударною силою влади при проведенні політичних і господарських кампаній на селі. І чи не найяскравіше це виявилось у ході доведення хлібозаготівельних планів, коли спочатку відбувалися наради бідноти, членів КНС, наймитів, жінок-незаможниць і т. д., на яких “відпрацьовували” хід майбутніх загальних зборів селянської громади: готували “підтримку низів”.

Не можна не враховувати, що від підтримки агрозаходів радянської влади бідняки та наймити мали певну економічну вигоду. Незаможники, скажімо, отримували 25% від вартості хліба, якщо повідомляли, де він прихований. Майно ж розкуркулених надходило до неподільних фондів колгоспів як внески бідноти. Нерідко всі особисті речі, вилучені при розкуркуленні, уповноважені розподіляли поміж собою.

Участь незаможників у бригадах з розкуркулення, хлібозаготівель та оподаткування викликала ненависть. Селяни називали таких осіб “бандитами”, “грабіжниками”, “мерзотниками”, чинили їм опір, заявляючи: “*Ви того хліба не робили, не лазьте і не грабуйте*”. Поряд із представниками влади саме бідняки ставали головними об’єктами селянських замахів. Тільки в с. Преображенка Царичанського району протягом 1929 р. було зафіксовано більше 20 підпалів майна і будівель бідняків.

Утім не всі бідняки одностайно підтримували новий курс більшовицької партії на масову колективізацію. Значна частина їх ні за яких умов не бажала відмовлятися від одноосібного ведення господарства. Так, на багатьох зборах у Петриківському районі Дніпропетровського округу селяни-бідняки

плакали і просили: *“Ви ж, товариші комуністи, дали нам, біднякам, волю, нащо ж ви хочете у нас її відібрати”*; *“Ми ж діждалися земельки, дайте ж нам хоч один рік нею скористатися, дайте ж пожити хоч рік”*.

Частина незаможників негативно ставилася навіть до своїх цілг, зауважуючи: *“Ми не платимо, а іншим важко”*. У 1929 р. при розподілі хлібозаготівельного плану деякі незможні виступали на боці “куркулів”, аргументуючи свою позицію тим, що *“влада нам хліба не дає, а коли його повсюди на селі заберуть, нам, біднякам, ні до кого буде звернутись”*. У таких діях бідняцько-наймитських верств села був певний економічний сенс, бо опинившись у скрутному становищі, незможники зверталися за допомогою саме до заможних селян і здебільшого її отримували. Що ж стосується офіційно задекларованої підтримки держави, то, як показали продовольчі труднощі 1928 р., сподіватися на неї не доводилось. Того року після примусових хлібозаготівель, які наклалися на неврожай, в окремих селах Дніпропетровщини спалахнув справжній голод. Від нього найбільше потерпало незможне селянство. Не дивно, що переживши голод, незможники стали набагато критичніше сприймати обіцянки можновладців.

**“Колективи – це та ж панщина,
що була сто років тому”:
колективізація та розкуркулення
очима селян**

Офіційна радянська пропаганда стверджувала, що курс на масове створення колгоспів більшість селян сприйняла з великим ентузіазмом. Центральна й місцева преса щоденно повідомляли про нібито *“переможну ходу суцільної колективізації”*. Однак у таємних спецповідомленнях ДПУ “Про активні антирадянські прояви в районах Дніпропетровського округу” наводилися зовсім інші факти. Аналіз цих документів спонукує до однозначного висновку: селянське ставлення до колективізації суттєво різнилося від офіційно задекларованого владою. Численні селянські виступи на зборах сільських громад, приватні розмови мешканців села, зафіксовані працівниками ДПУ, свідчать, що більшість селян сприймали колективізацію негативно. Колективне ведення господарства суперечило традиційному селянському світогляду, оскільки український хлібороб був індивідуалістом за своїм єством. Одвічний його потяг до землі не сила було скасувати постановою більшовицької партії. Для селянина сама думка залишитися без землі і власного господарства здавалася справжньою катастрофою. У селянському фольклорі періоду колективізації хлібороб без землі порівнюється з птахом без крил, бо, як йдеться у численних селянських частівках:

Без хозяйства жити-вовком вिति.

Без хозяйства жити-в злодіях ходити.

Селяни вважали, що добровільно відмовитися від власної землі і вступити до колективу може лише ледар (*“віддав зем-*

лю в колектив, бо робити не схотів”). А така людина ніколи не користувалася повагою в селянській громаді. Ось чому, напевно, багатьох з них не переконували ніякі докази щодо переваг колективного ведення господарства. *“Краще вмерти з голоду, ніж іти у ТСОЗ”*, – говорили вони.

Створення колгоспів розцінювалося селянами Дніпропетровщини як нове закріпачення, як спосіб відібрати у них землю і примусити безкоштовно працювати на державу. У зв’язку з цим вони порівнювали колгоспи з економіями, а комуністів – з панами. Так, селянин Федір Бойко з Близнюківського району запевняв: *“Колективи – це та ж панщина, що була сто років тому”*. А на сході селян у Юр’ївському районі лунали вигуки: *“Комуни і ТСОЗ – це ті ж старі економії”*.

Про вороже ставлення селян до колективізації свідчить і той факт, що циркулювали найнеймовірніші чутки про колгоспи. Одноосібники розповідали один одному, що у новостворених об’єднаннях нібито будуть виробляти мило з дітей та старих, що жінок обстрижуть, як коней, а волосся відправлять на експорт за кордон, що колгоспниць всіх продадуть до Китаю і т.д.

Під словом “колектив” селяни розуміли усупільнення всього і вся. Серед них точилися розмови про те, що в містах комуністи виготовляють для колгоспників великі ковдри та матраци, бо в ТСОЗах усі будуть спати на нарах в одному приміщенні. У більшості сіл поширювалися чутки, що в колективних об’єднаннях будуть ліквідовані навіть родинні стосунки: *“Дітей відберуть і пошлють у колонії”*, а жінки будуть снільними. Селяни гадали також, що в колгоспах все буде побудовано за принципами промислового виробництва, внаслідок чого вони стануть лише найманими працівниками на чужій землі, а хліб будуть отримувати за картками, як у місті.

Досить стримано ставились одноосібники Дніпропетровщини й до обіцянок партійців *“про краще життя в кол-*

25 17

Т Е Л Е Г Р А М А

Секретаря

Радпарткама

Ком'янівський, Цахоградський, Смильняківський, Петропавлівський
Біланцівський, Солонянський, Богданівський, Петриківський
об'явлени районами суцільної колективізації

С Е М Е Н О В

Окружком КПСР Будинок Дніпропетровського Об'єднаньому 26/II

госпах". Мешканці села добре розуміли, що пільги, надані колгоспам, – "це так, для заохочування, помазання по губам". Держава "не може жити без податків, а тому їх будуть дерти з колгоспів". Заганяли ж селян до колоб'єднань, на їх думку, тому, що так легше буде їх експлуатувати.

Негативне ставлення селян Дніпропетровщини до колективізації відбилосся і в чутках про "наближення війни" або про "початок збройного повстання": "Папа Римський виступив на захист куркулів і організовує війну"; "Прикордонні війська, що знаходяться на кордоні з Афганістаном, дізнавшись, що в СРСР відбувається пограбування селян та їх родин, кинули кордон і будуть захищати від грабіжницької влади". Виникнення подібних чуток пов'язано із сподіваннями селян, що такі події могли б призвести до зміни влади й покласти край колективізації. Певні надії селяни покладали й на організацію збройного виступу зовнішніми чинниками, вважаючи, що для самостійних кроків сил у них недостатньо.

Ненавість селян до колгоспів, небажання розлучатися зі своїм майном проявилися й у гаслі, з яким виступили одноосібники Дніпропетровщини, як і інших регіонів України: “*З великими руками до ТСОЗу*”. Почалося масове нищення худоби. Про масштаби цієї акції певне уявлення дають такі факти: у с. Воскресенівка Перещепинського району протягом однієї ночі з 400 овець було зарізано 398; у Хутірській сільраді Павлоградського району за кілька днів було зареєстровано 4 випадки знищення тільних корів. Щоб припинити віризування худоби, ЦВК і РНК СРСР ухвалили 10 січня 1930 р. спеціальну постанову “Про заходи боротьби з хижацьким забоем худоби”. Згідно з нею заборонялося приймати до колгоспів селян, які перед вступом нищать або продають худобу. У заможних селян за подібне забирали худобу та сільськогосподарський реманент, подеколи їх притягали і до судової відповідальності.

Більшість селян Дніпропетровщини негативно ставилась і до розкуркулення, вважаючи цей захід економічно недоцільним. На їхній погляд, краще було прийняти “куркулів” до колгоспів, бо вони добрі хазяї, від чого колгоспникам “*буде тільки допомога*”. До того ж, значна частина одноосібників дотримувалася думки, що “куркулів” на селі вже немає, їх вигнали Сталін і комуністи, щоб зігнати людей до колгоспів. У одній приказці були такі слова: “*Сталін хліба захотів, то й придумав куркулів*”.

Також селяни розуміли, що за відсутності об’єктивного критерію визначення “куркулів” кожен може бути занесений до них. Більшість селянських господарств, зарахованих напередодні і в період суцільної колективізації до куркульських, важко назвати заможними. Візьмемо, приміром, господарство Микити Пахомова із с. Тернівка Павлоградського району, яке під час кампанії оподаткування 1929 р. було визнане куркульським. Пахомову належало 15 десятин землі, двоє коней і

25 15
Т Е Л Е Г Р А М А

Петропавлівському Райларткому

Белах прилеглих Мешевському Васильовському районам где
проведены, персональные приговора сходов подготовте 30-40
богатых кулаков полупомещиков высылки пределы Украины Обеспечте
своевременное проведение работы

С Е М Е Н О В

Окружком КПСУ Здание Днепропетровского Окрясполкома 1/Ш - 117.

корова, сільськогосподарських підприємств він не мав. Не багато заможнішим було й господарство іншого “куркуля” – Ф. Кремера з колонії Межова Райпільської сільради: 6 їдців, 15,65 гектара власної і 1,65 гектара орендованої землі, кінь, по двоє лоша, корів і телят, четверо свиней. Якщо порівняти його господарство з господарством Карла Відмана з тієї ж колонії, яке було визнане середняцьким (5 членів сім’ї, 14,12 гектара землі, кінь, лоша, корова, теля), то суттєвої різниці між ними не видно.

Події 1930–1931 рр. продемонстрували, що “виявлення” куркулів цілком перебувало в компетенції місцевих органів влади. Звідси стає очевидним, що для одноосібників підтримувати розкуркулення було рівноцінним самогубству. У більшості ж випадків під час експропріацій заможних господарств селяни або стояли осторонь, або підтримували своїх односельців. Особливу активність при цьому проявляли жінки, які нападали на уповноважених, організовували демонстрації на захист розкуркулених, самочинно визволяли останніх з-під варті.

Колективізацію та розкуркулення селяни майже виключно пов'язували з ім'ям Сталіна. Ленін, наївно вважали вони, був визволителем трудящих, бо дав їм землю та увів неп. Сталін же відійшов від ленінської політики і взяв курс на примусове створення колгоспів. А тому протиставлення Леніна і Сталіна покладено в основу цілої низки прислів'їв та приказок: *“Ленін землю людям дав. – Сталін її відібрав”*; *“Ленін людям волю дав – Сталін всіх у СОЗ загнав”*.

Селяни вірили, що якби Ленін був живий, то не було б суцільної колективізації: *“Коли б Ленін з нами жив, він селян би захистив”*. Подібне ставлення до Леніна віддзеркалене в низці частівок, в яких мешканці села скаржилися на нове життя у колгоспах:

Вставай, Ленін, вставай з ями,
Плохо живе Сталін з нами.

Ой, дивися, Ленін, сам,
Як гуляє комнезам.

Цікаво, що найосвіченіші селяни знали і про існування так званої “правої” опозиції, прихильників якої вважали справжніми учнями Леніна, а їхню діяльність оцінювали позитивно. Коли ж таким селянам пропонували вступати до колгоспів, відповідали: *“Чого ви мене умовляєте йти до колгоспу. Ми люди темні. Адже ж і учні Леніна, такі, як Риков, Бухарін вели таку ж роботу, а потім впезлились, що така лінія невірна, та й приєднались до правих, не кажучи вже про Троцького”*.

Навіть після завершення колективізації селяни сподівалися повернутися до самостійного ведення господарства, весь час порівнюючи своє “нове спільне життя” зі старим, доколгоспним. І висновки були не на користь першого:

Жив при непі, як людина,
А у СОЗі, як тварина.

Вороже ставлення селянства до колгоспів значною мірою зумовлювалося тим, що в більшості з них панувало безладдя: хліб не збирався й гинув на полі, худоба була змучена, ніхто за нею не доглядав, а члени правління часто виявляли байдужість і безпорадність або виконували чергову директиву партії. Не були також належним чином вирішені питання організації праці та розподілу її наслідків, з приводу чого селяни слушно глузували:

У СОЗі добре жить,
Один робить, десять спить.

Зі створенням колгоспів матеріальне становище селян не тільки не поліпшилося, а навпаки, помітно погіршилося. Колгоспники, залишившись без землі і засобів виробництва, перетворилися на сільських пролетарів, найману працю яких використовували в колективних господарствах. Селянам не компенсували вартість експропрійованого майна і навіть не оплачували їхню працю. У новостворених об'єднаннях селяни були у прямому розумінні цього слова голі, босі й голодні, що й засвідчила пісенна творчість колгоспників:

Тато в СОЗі, мати в СОЗі,
А діти ходять босі по дорозі.

За найменшого послаблення тиску з боку партійних та державних установ селяни робили спроби повернутися до індивідуального господарювання. Упродовж усієї колективізації і навіть після її закінчення колгоспники зберігали надію, що держава "передумає", зрозуміє неефективність нової форми організації сільськогосподарського виробництва і віддасть землю назад. Існування таких настроїв підтверджують численні чутки, що циркулювали в цей період на селі, а також фольклор.

Проголосивши курс на суцільну колективізацію, сталінське керівництво не врахувало той факт, що колективні об'єд-

нання, створені шляхом економічного та адміністративного примусу, у більшості випадків зберігали риси одноосібного господарства. Як відзначалося в інформаційному повідомленні Наркомзему УСРР, колгоспники дотримувались поглядів, що *“колгосп – це не частина соціалістичного сектора, що має певні зобов’язання перед пролетарською державою, а лише селянське об’єднання, яке цілком самостійно встановлює взаємовідносини з державою”*. Тому під час хлібозаготівель новоутворені колоб’єднання проводили, власне, ту ж політику, що й одноосібники: відмовлялися приймати план, приховували врожай, чинили опір заготівельникам. Колгоспники вважали за потрібне спочатку забезпечити себе, а потім виконувати державні зобов’язання. В окремих випадках селяни зовсім відмовлялися здавати хліб державі, наголошуючи, що вони мають виключне право розпоряджатися виробленою ними продукцією: *“Хочемо – дамо хліба, а хочемо – не дамо. А коли дамо, то лише стільки, скільки буде товарних лишків за нашими розрахунками”*. Особливо масових масштабів опір селян примусовим діям владних структур набув під час хлібозаготівель 1931–1933 рр., вкотре продемонструвавши державі помилковість її намірів щодо колгоспників.

Негативне ставлення селян до колективізації поширювалося на всі атрибути колгоспного ладу. В першу чергу, це стосується МТС, які створювалися в кожному окрузі, реалізуючи настанову компартії про необхідність забезпечення колгоспів тракторами та машинами. Організація МТС, як свідчать документи, нерідко супроводжувалась протидією з боку селянства. Так, в одному з сіл Межівського району одноосібники на загальних зборах проголосували проти створення МТС. Лише після приїзду до села бригади робітників і проведення масової агітації селяни погодилися на її організацію.

Поширенню таких настроїв сприяла поведінка місцевого керівництва та активістів з бідноти, які, очікуючи на загальну

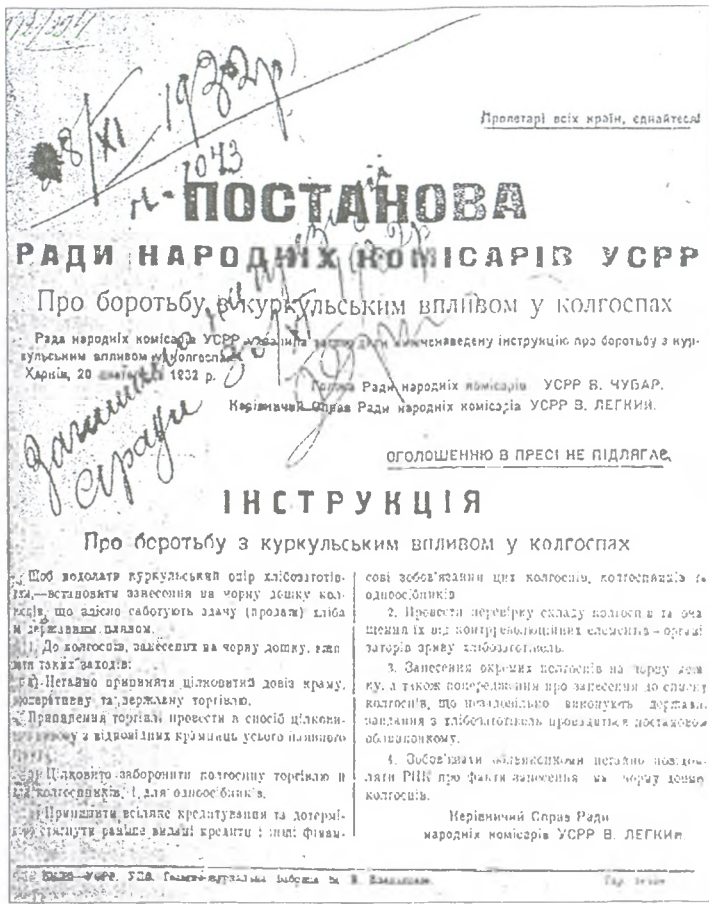
“тракторизацію”, не звертали уваги на стан колгоспної худоби. Внаслідок цього серед селян точилися наступні розмови: *“Якщо буде багато тракторів – не буде коней. Усі будемо ходити босі, бо не буде ремня на чоботи”*; *“Трактор землю оре глибоко. Всі соки вивертає. І за кілька років земля родити перестане”*.

Не можна обійти увагою й такої гострої проблеми, як зростання напруженості у відносинах між містом і селом. Вже застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927–1929 рр. чітко виявило цю тенденцію. Серед селян Дніпропетровщини циркулювали розмови про те, що економічний тиск на село, низькі ціни на сільгоспродукцію і високі на промислові товари ініціюють робітники, яких в органах влади набагато більше селян. А тому, мовляв, влада *“всі гроші віддає місту, а не селу”*. З посиленням репресій і початком розкуркулення конфронтаційне ставлення села до міста тільки зміцніло. У селянському середовищі поширювалися чутки, що робітники живуть все краще, їх заробітна плата постійно зростає, *“на селі носять лахміття, а в місті ходять у сукні”*, *“в місті багато хліба”* і т.п. У цих чутках відобразилося підсвідоме розуміння селянами справжнього змісту нової аграрної політики: викачування із села засобів на користь промисловості задля прискореної індустріалізації. Як говорив селянин з с. Маломихайлівка Криничанського району: *“З нас, селян, все беруть, а нам нічого не дають”*.

***“Геть з України! Геть радянські грабунки,
геть радянське нахабство!”:
селянські волинки***

Насадження комун, розкуркулення, свавілля місцевих можновладців, яке досягло свого апогею в перші місяці 1930 р., спонукало селянство Дніпропетровщини, як і інших регіонів України, до активізації спротиву. Зросла кількість нападів на представників влади й сільського активу, вбивств, підпалів колгоспного майна та майна осіб, які брали активну участь в створенні колгоспів та розкуркуленні. Активно використовувався такий метод як поширення листівок. Зміст більшості з них був однотипним. Вони закликали селян братися за зброю, єднатися і чинити опір заготівельникам та колективізаторам. Зокрема, про це йшлося у прокламаціях, знайдених у с. Булахівка Павлоградського району 5 травня 1930 р.: *“Геть з України! Масовий СОЗ – лютий ворог нашої України. Геть радянські грабунки, геть радянське нахабство!”*.

Особливу групу листівок наповнювали ті, в яких селяни звергалися до урядовців, вимагаючи припинити розкуркулення, колективізацію, хлібозаготівлі. Дії влади такі листівки кваліфікували як грабунок, нищення села й попереджали, що у протилежному випадку будуть змушені взятися за зброю. Так, у с. Теплівка Криничанського району члени КНС, які брали участь у розкуркуленні, отримали таку листівку: *“...Теплівські...вже недовго залишилось вам жити, скоро вам прийде кінець. Ми вас... закопаємо десятками”*. Загалом, розповсюдження листівок, відозв та прокламацій у 1928-1930 рр. було досить поширеним явищем. Тільки на Дніпропетровщині такі факти були зафіксовані у Нижньосірогозькому районі (с. Сірогози), Юр'ївському

(с. В'язівка), Близнюківському (с. Новоолександрівка), Великобілозерському (села Трудове та Малобілозерка) та ін.

Своєрідною реакцією селянства Дніпропетровщини на колективізацію та використання "надзвичайщину" був антирадянський фольклор. Дослідження таких його форм, як частівки, приказки, прислів'я, засвідчує, що якихось регіональних особливостей вони майже не мали. У зведенні про колгоспний рух на Україні у лютому 1931 р. зазначалося, що антирадянські пісні дуже схожі, маючи "в різних, протилежних кінцях України... майже однакові форми та змісту". Така

однотипність селянського фольклору пояснюється тим, що політика колективізації проводилася одночасно на всій території України, а отже, примусове створення колгоспів, розкуркулення і т.д., відбувалися в усіх районах. Селянський фольклор 1928–1930 рр., віддзеркалює основні події колективізації, дозволяючи подивитися на процес нищення традиційного українського села очима самих селян.

Тодішнім масовим селянським виступам досить важко дати точне визначення. Більшість із них поєднувала різні форми опору: демонстрації переростали в погроми, а селянські збори з вимогами ліквідації колгоспів закінчувалися нападами на сільради й розбором усуспільненого майна. Вершиною селянського опору 1928–1931 рр. стали волинки та збройні повстання. В офіційних документах майже усі масові селянські виступи характеризуються як “волинки”. Було б очевидним спрощенням розглядати їх як “баб’ячі заколоти”, тому що в них брали участь і чоловіки, які переважно виступали організаторами заворушень, використовуючи жінок лише як “ударну силу”. Гадаємо, цим терміном можна користуватися й сьогодні. Загалом, волинки можна визначити як локальні беззбройні селянські виступи у вигляді демонстрацій, зборів, колективних нападів на державні та колгоспні об’єкти.

З документів добре видно, що волинки виникали в основному стихійно, як реакція на конкретні події, на певні дії місцевого керівництва. Інколи свою роль відіграло поширення чуток, “новин”, які й ставали своєрідним каталізатором селянських заворушень. Ініціаторами волинок були здебільшого невеликі групи людей, які збуджували селян несприятливими новинами або закликали до виступу, вказуючи на приклад сусідніх сіл тощо. Робилося це нерідко спонтанно, без чіткого усвідомлення можливих наслідків. А оскільки найлегше було “спровокувати” жінок, то саме вони й ставали головними учасниками виступів.

Через волинку мешканці села намагалися розв'язати конкретну проблему, наприклад, повернути назад усупільнений посівматеріал або худобу. Якщо їм це вдавалося, селяни розходилися, і волинка закінчувалась. Але якщо ні, то виступ міг тривати довший час.

Соціальний склад учасників виступів був досить строкатим, включаючи усі прошарки села – незаможників, середняків, заможних, відбиваючи певну солідарність різних верств селянства, які у критичній ситуації тимчасово об'єднувалися. Зрозуміло, що це не свідчить про відсутність протиріч на селі. Як і в кожному нормальному суспільстві, вони існували. Однак загроза розкуркулення та об'єднання в колгоспи була злом для більшості селян, тому спонукувала до спільного опору.

Кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були консолідовані, солідарні селянські виступи, які виливалися у масштабний рух непокори на селі. У перші місяці 1930 р. (січень–квітень) волинки охопили більшість сіл Дніпропетровщини. Про серйозне ставлення властей до таких селянських виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших використовувалися збройні загони ДПУ та міліції.

Перші масові волинки на Дніпропетровщині відбулися вже у 1928–1929 рр., що було пов'язано із застосуванням надзвичайних заходів, а також реалізацією політики “*обмеження експлуаторських тенденцій куркульта*”. Певну роль відіграла й антирелігійна кампанія щодо адміністративного закриття церков. У с. Олександрівка Васильківського району в 1928 р. волинку спровокувало те, що при землеустрої найкращі землі намагалися виділити артїлі ім. Чубаря. У с. Добровілля Близнюківського району приводом для виступу жінок восени 1929 р. став арешт селян, які в церкві агітували проти колективізації. Волинка тривала два дні. Але наймасовішим селянським виступом цього періоду була волинка у

початок березня 1930 р., коли волинки спалахували як реакція селян на створення колгоспів і пов'язане з ним усуспільнення майна, худоби, розкуркулення. Серед типових селянських виступів можна виділити волинку у с. Ковпаківка Котовського району, яка тривала з 20 по 22 лютого 1930 р. Тут натовп жінок та чоловіків оточив приміщення сільради й почав вимагати списки організованого ТСОЗу для знищення. Голова райвиконкому та секретар райкому, які спеціально прибули в село, безрезультатно намагалися заспокоїти селян і були змушені віддати ці списки.

Приводом до селянських виступів ставали й кампанії з усуспільнення посівматеріалу. Волинка починалася з протидії роботі комісії, яка забирала насіння в колгоспників, а закінчувалася висуванням вимог проти продовження колективізації. Так, у с. Орлівщина Новомосковського району близько 100 селян закинулися на комісію, намагаючись припинити її роботу. Вони вигукували, що не бажають перебувати у колгоспі, і що *“ні СОЗи, ні комуни їм не потрібні”*. У с. Знаменівка того ж району виступ селян 20 лютого 1930 р. набув більшого розмаху. Тут на вулицю вийшли мешканці чотирьох ділянок села (на кожній приблизно по 400–500 осіб), які рішуче виступили проти усуспільнення посівного матеріалу.

Наймасовіші та найтриваліші селянські заворушення перших місяців 1930 р. були викликані розкуркуленням й депортацією заможних селян. Одним з найпотужніших виступів цього часу стала волинка у с. Спаське Новомосковського району, яка тривала з 3 по 9 березня. У ній взяли участь близько 1200 селян, яким вдалося захопити сільраду, переобрати її склад, звільнити заарештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних підрозділів міліції та ДПУ. Подібні акції відбулися і в інших селах Новомосковського району (Водяне, Орлівщина, Миколаївка, Лиманське, Підпільне, Дерезувате, Кулебівка). На масштабність селянських

виступів вказує той факт, що тільки з 20 лютого по 12 березня тут було затримано 172 учасника “заколотів”.

Другий етап селянських виступів почався після публікації постанови від 14 березня 1930 р. “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі”, в якій сталінське керівництво було змушене нагадати про добровільність вступу селян до колгоспів і заявити про неможливість створення колгоспів лише адміністративним шляхом, без усвідомленої участі селянства. Показово, що більшість колгоспників зрозуміли тезу про добровільність вступу як можливість вільного виходу з колгоспів, внаслідок чого у більшості районів Дніпропетровщини колективні об’єднання почали розпадатися на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1500 до 2500 селян. Оскільки темпи виходів з колгоспів фактично співпадали з темпами колективізації, місцеві чиновники стали на шлях своєрідного саботажу: тривалий час не розглядали і всіляко затримували заяви про вихід з колгоспів, не повертали колишнім колгоспникам їхнє усуспільнене майно тощо. 22 березня 1930 р. Г. Орджонікізде доповідав Й. Сталіну з Криворізького округу, що тим, хто виходить з колгоспів, не повертають ні коней, ні насіння.

Спроби місцевого керівництва продовжити суцільну колективізацію, обмежившись засудженням перегинів, викликали нову хвилю селянських заворушень. На Дніпропетровщині лише у березні 1930 р. масові виступи колгоспників відбулися у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. з вимогами повернути усуспільнене майно, землю, а головне – підписати заяви про вихід з колгоспу. Так, у с. Мар’ївка Межівського району жінки провели демонстрацію з вимогами повернути усуспільнений реманент та худобу, після чого в ТСОЗі було розібрано 35 коней та реманент. Найбільша

кількість волинок на Дніпропетровщині зафіксована саме в цей період (середина березня – початок вересня 1930 р.).

І нарешті, третій етап селянських виступів припадає на осінь 1930 р., коли почала впроваджуватися нова схема організації оподаткування, хлібо- і м'ясозаготівель й піднялася чергова хвиля розкуркулення. Зокрема, після доведення твердих завдань до одноосібників-бідняків та середняків 13 жовтня вибухнула волинка у с. Знаменівка Новомосковського району, в якій взяли участь близько 300 осіб. Вилучення майна у твердоздатчиків стало приводом для виступу мешканців с. Топчине Царичанського району, який тривав два дні – 16 і 20 жовтня. Під час волинки селяни побили активістів і заборонили проведення хлібозаготівель. У с. Попово-Балівка Петриківського району на топи жінок (до 100 осіб) накинувся на підводи, якими вивозили хліб, й примусив повернути його. Подібні виступи прокотилися по багатьох селах: Чаплинка і Крамарка Магдалинівського району, Лобойківка і Єлизаветівка Петриківського, Шолохове Нікопольського, Казанківка і Новолозуватка Криворізького районів і т.д. Окремі заворушення (с. Олександрівка Солонянського району, с. Губиниха Новомосковського) спалахнули через те, що селянам, які вийшли з колгоспів, не виділили землі та реманенту.

“Геть кому́ну та радянську владу!”: Павлоградське повстання

Крім волинок, в області було зафіксовано також і збройні виступи. Проте кількість останніх була незначною, а відтак, маловідчутною в загальному контексті тодішнього протистояння на селі. І не лише через елементарний людський страх селян, які, судячи з усього, добре пам'ятали жорстокий червоний терор під час “воєнного комунізму”, а також певною мірою тому, що напередодні і в ході колективізації органи ДПУ та міліції вилучили у них майже всю зброю. Тільки з 25 лютого по 1 березня у селян Дніпропетровщини конфіскували 1 наган, 6 берданок, 3 обріза, 26 мисливських рушниць, 1 пістолет, 2 гвинтівки з боеприпасами.

Проте 5–6 квітня 1930 р. спалахнуло одне з найбільших антиколгоспних повстань – Павлоградське, яке охопило Петропавлівський, Близнюківський і власне Павлоградський райони. Причини виступу були типовими для селянських заворушень того періоду: розкуркулення, колективізація, надмірне оподаткування, знущання над одноосібниками. Також слід враховувати особливості соціально-економічного устрою цієї частини регіону. У повсталих районах переважала хутірська і змішано-черезсмужна форми землекористування. Хутори виникли на цій території ще на початку ХХ ст. переважно шляхом переселення селян на ділянки землі, придбані у поміщиків або через Селянській банк. Переселенці, в більшості заможне селянство, розвиваючи свої господарства на викупленій землі, зазвичай потім неодноразово докуповували

інші ділянки черезсмужно, не при хуторі. Після встановлення більшовицької влади черезсмужність хуторів збільшилася внаслідок свавільного поселення мешканців великих селищ та шляхом розподілу старих хуторів. У підсумку утворилася низка дрібних населених пунктів.

Станом на 1929 р. землезабезпеченість на двір у цих районах була значно вищою, ніж у середньому по Україні. Тільки в Близнюківському районі вона становила 12–13 га. Отже, чисельнішими тут були заможна та середняцька групи селян, відповідно 13% і 83,3%, а бідняків налічувалося лише 3,2%. Натомість в Україні на той час це співвідношення було зовсім іншим: наймити – 9,2%, бідняки – 21,9%, середняки – 67,5% заможні – 1,4%. Закономірно, що в цих районах, де переважало заможне хутірське населення, під коток репресивної політики потрапили значні прошарки селянства (у Близнюківському – кожне десяте господарство). Якщо врахувати, що розкуркулювали не тільки “експертників”, але й менш заможних селян, стає зрозумілим чому саме мешканці Павлоградського, Петропавлівського і Близнюківського районів взялися за зброю. “У мене забрали землю, а також частину майна, я безумовно не задоволений радянською владою”, – заявив на допиті один із повстанців Микита Тутов. “Вони грабували куркулів, бий їх!” – закликав під час повстання Іван Безміліцин. А голова сільради одного з хуторів Петропавлівського району викликав ненависть селян тим, що брав активну участь в експропріації майна розкуркулених. При цьому він конфіскував все, навіть продукти. Напевне, дії цього представника влади відрізнялися особливою жорстокістю, якщо селяни розправилися з ним одним із перших.

Голова Дніпропетровського окрвиконкому Сорокін пізніше визнавав, що “*викривлення класової лінії в Петропавлівському, Павлоградському і Близнюківському районах мали місце*”, але, на його погляд, вони були незначними порівняно

з тими сільрадами, де відбулися масові волинки. Проте, із спецдонесень ДПУ видно, що селяни цих районів були рідше налаштовані вже на початку колективізації. Так, 10 лютого 1930 р. “куркуль” із Павлоградських хуторів Михайло Несторенко, перебуваючи у місті на базарі, закликав селян зі зброєю в руках гнати радянську владу, називав колективізацію “лавочкою”, яку остання вибудовує, щоб викачувати з селян усі соки. 5 березня вибухнула жіноча волинка на хуторі Сонцеве Петропавлівського району, ватажки якої Дмитро Черкашин, Семен Зеленін та Іван Волокітін пізніше взяли активну участь у подіях 5–6 квітня. Тоді жінки, озброєні кілками, виїхали в поле й не дозволили засіяти свою колишню землю членам ТСОЗу, а потім юрбою пішли до сільради с. Петриківка з вимогами звільнити заарештованих, побивши при цьому вікна у квартирі голови сільради.

На початку квітня, як свідчать документи, ситуація в Петропавлівському, Павлоградському і Близнюківському районах досягла критичної межі. Останньою ж краплею, яка переповнила чашу людського терпіння, став той факт, що після публікації статті Сталіна “Запоморочення від успіхів”, а також постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі” селяни отримали в наділі землю гіршу, ніж вони мали до колективізації.

Повстання почалося вранці 5 квітня 1930 р. одночасно в трьох населених пунктах Петропавлівського району: хуторі Сонцеве, хуторах так званої Богдано-Вербсько-Тернівської групи й на хуторі Осадчому (звідки перекинулося на хутори Водяне, Сухий, Путятине, села Мар’івку, Кохівку, Нову Дачу, Богданівку). Напередодні, вночі до хутора Осадчого прибула озброєна група з с. Богданівки з 25-ти осіб. В Осадчому до них приєднались родини “куркулів”, всього 30 осіб, озброєних берданками, мисливськими рушницями, дробовиками, обрі-

Плакат. Алгоритичне зображення селянина –
жертви багатого врожаю

зами та холодною зброєю. Очолили повстанців брати Петро та Мойсей Бузови.

Повстанці спочатку вирушили до стайні колгоспу, де розправилися з двома активістами – братами Папковими, потім попрямували до голови сільради Сивокобильського. Підійшовши до його будинку, один із селян почав кричати: *“Бийте його, він забирає у нас курей, масло й сало”*. Інші вимагали, щоб Сивокобильський викинув зброю і вийшов на вулицю. Голова сільради цього не зробив, і тоді повстанці відкрили стрілянину по його будівлі. Сивокобильський вистрибнув у вікно й кинувся тікати. Селяни побігли за ним. Під час перестрілки Сивокобильського було поранено, а коли він упав, повстанці підбігли й добили його. Крім голови сільради і братів Папкових, селяни “розібралися” з уповноваженими райвиконкому Олійником і Петровим, секретарем сільради, членом ВКП(б) Винниченком.

З хутора Осадчого загін повсталих вирушив на хутір Водяний, де, як зазначалося в одному з документів ДПУ, *“склад господарств був цілком куркульським”*. Тут селяни розгромили комуну “Вільний край”, розібрали коней і зброю, а також вбили п’ятьох активістів.

Далі повстанці рухалися за маршрутом: хутір Сухий–Путятине–комуна ім. Рикова–Мар’ївка–Кохівка–Нова Дача. В усіх населених пунктах вони громили колгоспи, розправлялися з комунарами. У доповідних записках ДПУ підкреслювалося, що в тих місцевостях, де проходили повстанці, до неї приєднувалося майже все чоловіче населення. У селах залишалися тільки жінки, діти та старі люди.

Повстанці виступали під гаслами: *“Геть комуни та Рад-владу!”*, *“Хай живе Селянська влада!”*, *“За віру православну!”*, *“Геть комуністів!”*, *“Ми – виробники хліба, а нам його не дають”*, *“Щоб нам, селянам, віддали всю землю, і щоб ми платили податок, як і раніше, всі однаково, з десятини”*. Всі ці вимоги є типовими для селянських антиколгоспних рухів доби колективізації. Поява політичних вимог свідчить, що селяни почали відкрито вимагати зміни наявного режиму. Потребували вони своєї селянської влади, яка б не втручалась у виробничий процес, не зганяла їх до колгоспів і встановлювала справедливі податки.

Незалежницьких гасел повсталі не висували, бо були переважно російського походження із так званих російських сіл Тернівки, Богданівки та хуторів Осадчий і Богдано-Вербки. Із 210 осіб, притягнутих до відповідальності, 156 – росіяни, 53 – українці. Цікава деталь: у зв’язку з тим, що негативні процеси, які відбувалися у період суцільної колективізації, селяни пов’язували з ім’ям Сталіна, один із ватажків Павлоградського повстання називав себе “другим Леніним”.

Озброєні повстанці були вкрай погано. Більшість зовсім не мала вогнепальної зброї. Після придушення повстання в

його учасників було вилучено всього 47 рушниць, 18 обрізів, 4 гранати, 1 карабін, 11 револьверів, 220 набоїв і 11 багнетів. Зрозуміло, що протистояти вишколеним загонам міліції і ДПУ повсталі селяни не могли, внаслідок чого вже на другий день виступу, 6 квітня, під час сутички з чекістами на Тернівській горі вони зазнали поразки. Почалися масові арешти. Тільки 6 квітня було заарештовано 213 осіб, а в ніч на 7 квітня – ще 150 осіб. На місцях проводилося прискорене слідство. Справи передавалися на розгляд надзвичайної трійки.

Під час слідства чекісти об'єднали справу повстанців зі справою іншої “контрреволюційної організації”, виявленої і ліквідованої в Павлограді у лютому 1930 р. Члени цієї групи – мешканці сіл Богданівки, Тернівки, Богуслава, Дмитрівки, Петропавлівки, Хорошого, хутора Богдано-Вербського, м. Павлограда – звинувачувалися в підготовці повстання, спрямованого на повалення радянської влади. Більшість з них виявилися родичами “павлоградських повстанців”.

З матеріалів справи “організаторів” зрозуміло, що вона була сфабрикована на основі агентурних повідомлень ДПУ про “контрреволюційні розмови” селян Павлоградського, Петропавлівського і Близнюківського районів. Слідство проводилося грубо, допити супроводжувалися тортурами, а протоколи селяни примушували підписувати не читаючи. Завдяки фантазії та наполегливості слідчих ДПУ із звичайними речами відбувалися дивні метаморфози: пиятики перетворювалися на таємні наради, особи, які приїздили до знайомих погостювати, ставали активними членами осередків організації. Підставою для фабрикації справи стали і родинні зв'язки селян. Родичів об'єднували в “контрреволюційні організації”. І хоча фігуранти по цій справі намагалися довести свою непричетність, їм це не вдавалося. Із 53-х осіб 21-у засудили до розстрілу, інші отримали різні строки ув'язнення. Лише двох осіб звільнили з-під варті.

27 квітня 1930 р. був сформульований обвинувачувальний вирок з “Павлоградської справи”, згідно з яким 210 осіб притягнули до кримінальної відповідальності за статтею 54 п.2 Кримінального кодексу УСРР: “участь у збройному повстанні з метою захоплення влади в центрі і на місцях”. 7–19 травня відбулася надзвичайна сесія Дніпропетровського окружного суду. Повстанці звинувачувались у:

- створенні підпільної контрреволюційної організації куркулів, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання;

- розробці планів фізичного знищення комуністів і активістів, розгромі комун, ТСОЗів та інших колективних господарств;

- збройному повстанні 5 квітня 1930 р. в селах та на хуторах Павлоградського, Близнюківського і Петропавлівського районів;

- вбивстві 30 активістів (з них 5-ти членів партії, 4-х комсомольців, 1-го військовослужбовця і 18-ти безпартійних);

- знищенні колгоспів і пограбуванні їхнього майна.

Згідно з вироком суду 27 активних учасників повстання були розстріляні, інших позбавили волі строком від 3 до 10 років, 19 осіб було виправдано і звільнено з-під варти. Учасники Павлоградського повстання, які брали участь у вбивствах, не реабілітовані й дотепер за Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 р.

Та судом над повстанцями у “Павлоградській справі” не було поставлено крапку. Почалися нові чистки, нові процеси. Відомо, що окремо розглядали справу повстанців хутора Богдано-Вербки. За стандартними звинуваченнями засудили 24 особи, з них 4 – до розстрілу. Додамо, що за всіма “селянськими справами”, сфабрикованими чекістами протягом 1930–1931 рр., слідчі органи, як правило, “встановлювали” зв’язок цих “контрреволюційних організацій” з павлоград-

ськими повстанцями. Це стосується, зокрема, так званої “гупалівської групи”, процес над членами якої відбувся у 1931 р. Всі вони були реабілітовані у 1992 р.

Після придушення повстання ситуація в Петропавлівському, Павлоградському, Близнюківському і суміжних з ними районах залишалася напруженою. За повідомленнями агентів ДПУ, *“настрої селянства були не на користь радянської влади”*. Незважаючи на те, що місцеві можновладці провели активну пропагандистську роботу, організувавши численні збори, на яких засудили “бандитів” та “куркулів”, і використавши з цією метою навіть похорони активістів, більшість селян продовжували заявляти: *“Ви нас примусили йти проти вас”*.

Схоже, однак, що партійно-державне чиновництво Дніпропетровщини належних уроків з трагічних подій 5–6 квітня не винесло. Були хіба що підраховані збитки, які по Тернівській, Богданівській та Новодачинській сільрадах складали 18706 карбованців 78 копійок. У справі ж колективізації все залишилося на своїх місцях...

**“В Москві та біля Москви там рай,
а на Україні – пекло”:** соціальні настрої
селян в умовах Голодомору-Геноциду

Масштабні антиколгоспні виступи 1930 р. налякали керівництво СРСР, примусивши його піти на певні поступки. Доказом цього стала поява відомої сталінської статті “Запоморочення від успіхів”, а також відмова московських можновладців від ідеї суцільної “комунізації” українського села, що засвідчив новий “Зразковий статут сільськогосподарської артїлі” від 2 квітня 1930 р. За ним колгоспники отримали право мати корову, дрібну худобу, птицю, користуватися присадибною ділянкою. Проте нова хвиля селянських протестів під час драконівських хлібозаготівель 1931–1932 рр. (зрив зібрань, на яких затверджувалися непомірні хлібозаготівельні плани, приховування селянами хліба, крадіжки з колгоспних ланів і, головне, відкритий опір місцевого керівництва) призвела до того, що у Сталіна та його оточення виникла підозра, що Москва *“може втратити Україну”*. Тому тодішня компартійна верхівка вирішила застосувати новий метод впливу на українське селянство: упокорення голодом.

Документи свідчать, що селяни Дніпропетровщини прекрасно усвідомлювали причини катастрофи 1932–1933 рр., серед яких: масова колективізація, надмірні хлібозаготівлі, антиукраїнська, антиселянська та експортна політика більшовицької влади. Зрештою, все це зруйнувало традиційний селянський устрій і повністю спустошило село (*“Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стїні”*).

До того ж у колгоспах сформувалося нове, специфічне ставлення до праці. Як відзначає дослідник О. Михайлюк, “з

усіх моральних чеснот в селянській етиці чи не найбільше цінувалася працьовитість, роботячість. Тяжко працювали не лише бідняки, а й заможні селяни і члени їх сімей..." У колективізованому ж селі спостерігалася інша ситуація. Ось як описує початок трудового дня в колгоспі "Соцштурм" Софіївського району газета "Зоря" за 27 квітня 1933 р.:

Рано прокинувся бригадир Олійник Михайло і підтюпцем побіг від хати до хати. Постукав у двері, потарабанив у темну шибку:

– Любо! Оксано! На степ сьогодні.

У вікні з'явилася розпатлана голова Оксани Солянички:

– Кого чорти там попід вікнами серед ночі носять?

– Яка там ніч. Уже ранок. На степ, кажучи, виходь.

– Проходь, проходь, далі загадує. Не підуй я в степ. Ти мене вдовольни спочатку, щоб я сита й напоєна була, а тоді кажеш на степ.

Зі світанку до 12 годин дня бігав бригадир із хати в хату, та наслідки були ніяк не втішні. На бригадний двір о першій зійшлася не вся бригада Олійника Михайла. Так і в інших бригадах артілі.

Селяни підкреслювали, що після колективізації на селі виникла парадоксальна ситуація, коли головною особою в процесі виробництва став не селянин-трудівник, а начальник, як-то: уповноважений, голова колгоспу, бригадир: *"На кожний гектар – директор"*.

Під час Голодомору антиколгоспні настрої на селі посилювалися ще більше. Селяни вважали, що їх обдурили: *"Обіцяли багато, коли приймали в колективи, а тепер ми босі"*. Тому знову почали вимагати розподілу посівної площі й колгоспного майна, заявляючи, що *"немає сенсу залишатись у колгоспі, бо ми не отримали хліба, хоча і працювали"*. Навесні та влітку 1932 р. антиколгоспні настрої селян вилилися у численні виходи з колгоспів, повернення назад усупільненого

майна й худоби, вимоги виділити “вихідцям” озимі та ярові посіви. Так, у Дніпропетровській області в червні 1932 р. тільки в 17-ти колгоспах 5-х районів колгоспники подали 269 заяв про вихід, а по Україні в 111-ти районах (475 колгоспів) надійшло 14055 подібних заяв. Водночас було розібрано чимало коней, корів, реманенту.

Бажання колгоспників повернутися до одноосібного способу ведення господарства відбилися в численних поголошках, які поширювалися на селі. За повідомленням ДПУ УСРР, в багатьох районах України навесні 1932 р. наполегливо ходили чутки, що *“наступив новий пеп – куркулям повернуть землю й майно. За тими, хто вийде з колгоспів до 1 липня 1932 р., закріплять земельні ділянки на 25 років, а тих, хто не вийшов, прикріплять на довгі роки до колгоспів, які потім перетворять у радгоспи”*. Селяни сподівалися, що найвище керівництво вже усвідомило неефективність колгоспів. У Магдалинівському районі, приміром, колгоспники розповідали про те, що *“приїхав Молотов і розігнав окремі колгоспи в Новомосковському районі”*. Жалкували, що не заїхав до них: *“Якби нам тільки слово сказали, відразу розбіглись би”*.

Подеколи свої сподівання на ліквідацію ненависного колгоспного ладу селяни пов'язували з війною або тиском на СРСР з боку іноземних держав. Ширилися чутки про те, що *“СРСР з Америкою веде переговори про розпуск колгоспів. Америка пропонує розпустити на 30 років, а СРСР погоджується на 15 років”*.

І все ж, як впливає із змісту селянських листів до центральних органів влади, з фольклору та розмов, основну причину Голодомору селяни вбачали в надмірних хлібозаготівлях, під час яких у колгоспників та одноосібників вилучили практично весь хліб та інші їстівні припаси. Особливу ненависть у селян викликала діяльність так званих “буксирних бригад”, які влада створювала для прискорення хлібозаготівель у колгоспах,

18

* ВИНИСКА ІЗ СВИДОВІДОМСТВА. -

" В с. Мегилі ч. 2 Коричанського району розкуркулено кульма ЛІТОВКА Віра, кинувши в колодаць хлопця, чоловіка комуніста "Чубаря" НАВІДНО кисила на грудні класової пенсти, осілими останній хліба в хаті, яка їй до розкуркулення належала, з зброєю налягати на хату. Аспіцери з ружив, вів вилки, зовдани тому, що в году не улава, а зачепивсь за зрус то був вистараний свідком на справі. -

Облпрокурор /К. ШІКЕВІЧ/

В е р с і я :

Винис з повідомлення Дніпропетровського облпрокурора.
Кінець 1932 р.

що відставали з виконанням плану. Руками цих уповноважених, які діяли безжалісно й жорстоко, місцева влада відбирала останній хліб у селян. А відтак, саме їхня діяльність відобразилася в численних селянських прислів'ях і частівках. Ось лише деякі з них: *"Буксир ходить по під хати, щоб у людей хліб забрати"*; *"Буксир працює – селянин старіє"*.

З початком голоду ще більше посилилася напруженість у відносинах між містом та селом. У колгоспників дедалі виразніше формувалася думка про те, що голод спровокований самою державою, яка весь вилучений у них хліб вивезла у міста для задоволення потреб робітників і партфункціонерів: *"М'ясо забирають, сало забирають, і все це постачають до міста, щоб міські не охляли, а мужик нехай гине"*; *"У місті їдять білий хліб, консерви, а нам, селянам, нічого не дають, тільки і знають, що беруть"*. Подібні погляди формувалися також внаслідок запровадження у місті карткової системи постачання робітників та забезпечення продовольчими пайками службовців. Навіть за таких складних умов, намагаючись уникнути соціального вибуху, партійне керівництво забезпечувало хлібом великі промислові центри.

Ще однією причиною голоду, на думку селян, стало вивезення хліба за кордон. Саме про це йшлося в багатьох селянських частівках, численних селянських розмовах, під час яких висловлювалася версія про те, що більшовики вивезли хліб за кордон, щоб відкупитися від тих, хто погрожує війною. Як зазначав мешканець с. Городище Нікопольського району Іван Гоц, *“додатковий план хлібозаготівель дали тому, що Японія оголосила війну СРСР, і за хліб бажать помиритися”*.

Непоодинокими серед селян були й думки про те, що голод викликаний відверто антиукраїнською політикою Москви. *“З України Радянська влада сміється, – заявляли вони. – На Кавказі хліб, а у нас позабирали, і ми тепер голодні”*. Зміцнювали селян у цій думці і листи із Сибіру, Уралу, Білорусії, у яких близькі та знайомі писали, що живуть незле. Опосередковано підтверджували це й самі органи влади, які забороняли селянам залишати домівки, не давали довідок для виїзду. У підсумку у селян формувався усталений погляд, що *“пропали вони тут, на Україні”*, що *“в Москві та біля Москви там рай, а на Вкраїні – пекло”*.

Селяни нерідко порівнювали трагедію 1932–1933 рр. з подіями 1921–1923 рр. й доходили висновку, що повоєнна продовольча криза виникла через посуху, яка спричинила неврожай, тоді як Голодомор початку 30-х років настав внаслідок свідомих дій влади – тотальної експропріації продовольства під час хлібозаготівельних кампаній. До того ж селяни вважали, що в першому випадку була можливість вижити, придбавши хліб на базарі чи вимінявши його на цінні речі. У 1932–1933 рр. селян позбавили такої можливості. Тому мешканці Дніпропетровської області А. Коваль і П. Поліщук у листі до Й. Сталіна відзначали: *“Зараз якщо хтось зможе приховати [хліб], то ...він їсть його як злодій, тому що, якщо дізнаються, то з рук видеруть останній [шмат], накладуть [штраф], а потім розкуркують”*.

Неважко зробити висновок, що селянство Дніпропетровщини досить точно оцінило причини Голодомору 1932–1933 рр. Ця оцінка мало чим відрізняється від сучасних тлумачень нашої національної трагедії в українській і зарубіжній історіографії.

Під впливом масштабних репресій 1931–1933 рр. щодо селянства морально-психологічна атмосфера, яка панувала в селах Дніпропетровщини, була наповнена страхом, ворожнечою, ненавистю. Як відзначав автор одного з листів, надісланих на адресу ЦК ВКП(б), *“терор населення...набув вже такого розмаху, що...ні в кого немає ніякої гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло і останню крихту зі столу”*.

Не можна не враховувати й того, що голод викликав серйозні зміни у психіці людини. Канадський учений М. Міщенко визначив їх таким чином: *“Послаблена кора головного мозку втрачає контроль над дальніми центрами – місцями спадкових інстинктів. У результаті інстинкт їжі, що викликає велику активність людини, стає домінуючим і веде до змін свідомості. Цей інстинкт диктує нові закони поведінки й повністю трансформує духовні погляди людини. Родинні зв'язки губляться, зникають дружні почуття. Батько кидає сім'ю, яка розпадається. Діти, які особливо гостро сприймають і відчують безпорадність своїх батьків, тікають”*. Додамо, що діти відчували не тільки психологічні зміни в системі родинних відносин, але й певну загрозу своєму існуванню, оскільки послаблення ясності розуму у їхніх батьків перетворювало нормальних у минулому людей на канібалів. Типовим був випадок, який наводить Р. Конквест: *“В одній хаті було щось подібне до війни. Всі пильно стежили одне за одним. Люди перехоплювали крихти одне від одного. Жінка підіймалася на чоловіка, а чоловік на жінку. Мати ненавиділа дітей”*. Це був своєрідний психоз, який виникав у голодної людини і був зумовлений специфічними фізичними та психологічними змінами в цілому.

По мірі посилення голоду, зростав і рівень злочинності серед населення області. Убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить, бодай, анонімний лист так званої “групи комуністів” до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): *“Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб’ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять”*. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у квартирах колгоспників і в колгоспних комо-рах. Крали по *“2–3 центнери продовольства, корів, телят, курей”*. Іноді об’єктами злочину ставали навіть *“зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі”*.

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливу увагу знесилених людей привертали будинки, у яких тонули піч: *“бо, мовляв, топить, значить – щось варить!”* І частенько залишена господарем хата була “ревізована” злодіями, а повернувшись до хати, господар не знаходив у печі свого борщу. Тому деякі люди відмовлялися допомогати змореним голодом, мотивуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то *“прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством”*.

21 липня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в с. Заплавці Магдалинівського району розглянула справу про крадіжку хліба у колгоспника Сліпка та замах на його життя. Як з’ясувалося на суді, 9 липня Павло Новохрещений та його сестра Параска Ткач залізли до садиби Сліпка, де було засіяно 0,4 га жита, й почали зрізати колоски. Але Сліпко раптово повернувся додому й *“захопив злодіїв на гарячому”*. Тоді Новохрещений звалив його на землю, насів на нього верхи, почав душити, а потім ножем різати горло. *“Ткач тримала*

СПИСОК

колгоспів, подлежащих занесенню на чорну дошку.

"Комінтерн", Червоно-квасцеве /Алботоловський район/	12. ім. Дзюбісова, "Гігант" /Васильєвський/
ім. Девченко, "Черв. Старт" /Бердичівський район/	13. Б'як. Леніна", "Корона Поле" /І. Сироговський/
"Комінтерн", ім. Чубаря /Васильківський р-н/	14. "Вільні степи" /Львівський/
ім. Сталіна, "Комінтерн" /Володарський/	15. "Комінтерн", "Ю-ві річка" "Квентя" "Чеч. с/с" /Львівський/
"Іскра" "Вихер" /Володарський/	16. "Інтернаціонал", "Радянське Україна" /Осипівський/
"Запорожець", "Оборона Країни" /Генієвський район/	17. ім. Петровського Березнянськ. с/с "12-ти річка жовтня". /Костомарівський/
"17-й МВД", "Комінтерн" /Дніпропетровський р-н/	18. "Зелений лан", "Толка" Гай" /Жолтківський/
ім. Дзюбісова "Черв. Жир." /Дніпропетровський район/	19. П'ятирічка", "Червона Укра- їна" /І. Троїцький/
"Черв. Прапор", "Гігант" /Дніпропетровський р./	20. "Посеред". /І. Миколайський/
"Ленінський шлях". /Дніпропетровський р./	21. "Варвона Вірка ім. Петров- ського. /І. Дніпропетровський/
Рейнталець", "Авангард". /Дніпропетровський/	
"Свхтвр". /Дніпропетровський/	
	22. "Комінтерн", ім. Ворожильова, Лозуватськ. с/с. /Дніпропетровський/

Б е р н о

Б.

Список колгоспів Дніпропетровської обл.,
які підлягали занесенню на "чорну дошку".

хлоця за руки, доки Новохрещений закінчив свою криваву справу, після чого злочинці кинули Сліпка, заткнувши йому рота його ж картузом, і вважали, що той уже мертвий". Через

деякий час хлопець прийшов до тям, дістався хати сусідів і розповів про все. За скошений злочин П. Новохрещений і П. Ткач були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Із матеріалів справи стає зрозуміло, що головною причиною такого злочину стало помутніння розуму від багатомісячного голодування. Показово також, що сам постраждалий був ще дитиною, але мешкав сам, бо його батьки, як повідомляла газета “Зоря”, щойно померли (найімовірніше від голоду).

Нерідко доведені до відчаю селяни вчиняли самосуди над “злочинцями з безвизході”, в яких брали участь навіть члени сільрад і правлінь колгоспів. Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру епідемії, Наркомат юстиції УСРР 5 червня 1933 р. звернувся до органів прокуратури з листом, в якому містилася вимога вжити енергійні заходи проти організаторів та підбурювачів

Є підстави кваліфікувати морально-психологічну атмосферу, яка панувала в той час на селі, як атмосферу взаємної підозри. Мешканець с. Златоустівка Апостолівського району М. Дороненко згадує, що *“люди один одному не довіряли: хто що знайде, ховає”*. Головною причиною цього, швидше за все, стала система інформаторів, сформована органами ДПУ. Зміст переважної більшості розмов селян між собою, особливо антирадянського характеру, ставав відомий чекістам, даючи привід для арешту неблагонадійної людини. До того ж, органи влади всіляко насаджували систему доносів, використовуючи для цього, передусім, партійні, комсомольські й піонерські осередки, школу, інші установи освіти. Саме діти та молодь найлегше підпадали під вплив нової ідеології, а тому й ставали головними донощиками. Так, у Костромській сільраді Апостолівського району в березні 1932 р. учнів залучили до збору посівматеріалу. Спочатку вони пройшли селом з гаслом: *“Забезпечити збір посівматеріалу на 100% і вдарити по куркулю та його агентурі”*, а після походу почали *“подава-*

ти заяви й виступати на зборах, вказуючи у кого і де прихований хліб". Внаслідок цього 17 березня на підставі заяви піонера-колгоспника Василя Поповича у селянина Онпська Федоренка у свинарнику викрили яму, в якій знаходилося 18 пудів пшениці. Цього учня на зборах преміювали костюмом.

Безумовно, використання дітей у таких справах створювало напруженість у селянських родинах, вело до суперечок між ними та батьками. Наприклад, піонерку Оксану Фартушну, 11 років, з того ж Апостолівського району, яка поінформувала про захований хліб, побила спочатку мати, а потім і жертва доносу.

Селян охонили зневіра й відчай. Як повідомляв у листі до Дніпропетровського обкому КП(б)У секретар Божедарівського райкому, *"агітаційно-масова робота із подолання труднощів викликала серед колгоспників у більшості сіл району лише суцільну мовчанку, а місяцями масовий жіночий плач"*. На селі тоді найпоширенішими були слова: *"Немає хліба, дайте хліба, ми голодуємо, від голоду попухли"*.

Голодні люди з апатією ставилися до життя, ставали байдужими до своєї долі: *"Нам уже кінець"*; *"Нас скоро закатують"*; *"Ну вже робіть що-небудь, тільки скоріше – нам дітей тільки шкода, а ми вже готові"*. Смерть стала буденним явищем. Нерідко люди сприймали її як звільнення від страхітливих земних мук. Майже всі свідки трагедії у своїх спогадах згадують про тих, хто помер, як вони втратили своїх друзів, сусідів, близьких. Люди вимушено не дотримувалися прийнятого ритуалу похорон: померлих перевозили *"як дрова"*, *"ховали без домовин"*, у спільних ямах, до яких разом із померлими кидали і напівживих людей. Часом тіла померлих взагалі довго залишалися непохованими. Іноді виснажені члени сім'ї ховали померлих де могли. Ось характерні приклади: колгоспниця Калатник з артїлі

“Комінтерн” Новотроїцької сільради поховала свого померлого чоловіка у сусідній хаті, а колгоспниця Соловей свою дитину – в сінях власної. Більшість тих, хто вижив під час Голодомору, зізнаються, що не знають де поховані тіла їхніх рідних.

На рівень селянської зневіри вказує і той факт, що у разі *“порушень ревзаконності”* селяни часто відмовлялись апелювати до вищих установ, вважаючи цю справу безперспективною. На їхню думку, органи юстиції, *“суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою”*.

Розкручування маховика Голодомору не могло не призвести до посилення антирадянських настроїв селянства. Про ставлення селян до радянської влади свідчать численні висловлювання типу: *“Хіба це влада? Зібрались бандити та обкрадають народ”*; *“Допоки влада буде здирати шкіру. Я не розумію, чого бажає радвлада”*. Не м’якшими були епітети, якими нагороджували і представників державних установ. Це, мовляв, *“яличари”*, *“виродки”*, *“сволоти”*, *“кати”*.

Селяни добре розуміли, що Голодомор був організований *“згори”*. Публікації партійних рішень про нібито помилки та перекручення їх зовсім не влаштовували, сприймалися з сарказмом: *“Вони хитрі, як тільки весна, то й постанови видають, що, мовляв, ми помилки робили, тепер їх виправляємо. Це нас дурають, щоб ми... працювали, а прийде осінь, знову хліб заберуть, і тоді будемо голодувати, як у цьому році”*.

Головним винуватцем голоду селяни вважали Сталіна. *“Якщо ми залишимося без хліба, – говорили вони, – то знаємо, хто вичавлює наші соки – Сталін-грузин. Ленін, коли вмирав, говорив: “Не пускайте його до влади, і так зрозуміло, що він зірве революцію й залишить народ голодним”*. Така віра в *“справедливого”* Леніна була пов’язана з утіленням у життя декрету *“Про землю”*, під час чого між селянами були розподілені значні масиви землі. У частівках люди зверталися до Леніна:

Устань, Ленін, пробудись,
На колгоспи подивись.
Подивися на ворота.
На воротах серп і молот,
А по хатам-смерть і голод.

Голод подібно колективізації сприймався селянством як глобальний катаклізм, про що свідчить велика кількість чуток про кінець світу, як, наприклад: *“Це планом намічено і в Біблії написано, ось і збувається. Хто це перенесе, той і буде щасливий”*. Найчастіше ці чулки поширювались у селах, де переважало сектантське населення. Зокрема, у с. Астраханка Терпінянського району серед сектантів-молокан (80% мешканців), виникла чутка, що начебто 13 січня о першій годині дня учні та вчителі біля входу до школи бачили на небі напис великими літерами: *“На землю незабаром зійде Христос, і буде всевищий суд”*. Взагалі, ототожнення селянством голоду з кінцем світу – на той час досить поширене явище, зумовлене масштабністю самої трагедії, яку важко було пояснити, виходячи лише з повсякдення.

*“Хіба це влада? Зібрались бандити
та обкрадають народ”:*
заворушення на селі під час Голодомору

Катастрофічна ситуація, в якій опинилися селяни в умовах Голодомору, примушувала їх вдаватися і до волинок та інших заходів. Здебільшого на такі кроки селян штовхав відчай. Так вони захищали своє право на життя, на власність, на зароблений хліб. Тому всі ці прояви селянського невдоволення були стихійними, спорадичними. Коли, наприклад, у с. В'язівок Павлоградського району до одноосібника Слакви прийшла з обшуком комісія, то господар порубав косою одяг одному з її членів, а донька поранила вилами іншого. Подібний фінал мала акція з вилучення прихованого зерна у селянина Шуліки з с. Олексіївка Нікопольського району. А мешканець с. Нововолодимирівка Новопраського району Коломієць у відповідь на повідомлення заготівельників про його арешт, заслання родини і конфіскацію майна за несплату податку взявся за зброю і вбив двох членів бригади та активістку-сусідку, а одного тяжко поранив.

З жовтня 1932 по січень 1933 р. на Дніпропетровщині під час хлібозаготівель, які провокували повальний голод, було зафіксовано 7 вбивств, 10 замахів на вбивство, 5 поранень і 6 випадків побиття представників влади та активістів. Більшість таких актів залишилися не розкритими.

Досить поширеним методом боротьби селян стали бути підпали, які пускали за вітром не тільки майно та будівлі заготівельників, але й колгоспів. У с. Преславль Коларівського району, скажімо, від навмисного підпалу згоріла стайня. У

с. Дмитрівці підпалили хату секретаря партосередку Козирьова. У Божедарівському районі (с. Алферівка) від пожежі постраждав колгоспний активіст Чалий і члени його сім'ї. Загалом за той же період (жовтень 1932 – січень 1933 р.) в області було скоєно 28 підпалів.

Ненависть селян фокусувалася в першу чергу на уповноважених. Саме в них селяни вбачали основних винуватців своїх бід, саме їм віддали вони “пальму першості” за організацію непосильних заготівельних планів, експропріацій, обшуків, а пізніше й голоду. Не випадково, що після приїзду уповноважених до села, колгоспники нерідко попереджали їх: *“Коли будете брати хліб, голови повідриваємо”*; *“Почекайте, незабаром з цими наганами, що ви їдете до нас, ми будемо розправлятися з вами”*. Селяни вважали уповноважених звичайними грабіжниками, які цілий рік нічого не роблять, ніде не працюють, а як підходить осінь, приїжджають до сіл вишукувати хліб, застосовуючи при цьому методи, далекі від елементарної людяності. Ось чому, з точки зору селян, було цілком правомірним боротися з ними усіма можливими методами, хоча переважно таємно, щоб не потрапити до ДПУ.

Подекуди боротьба проти представників влади набувала форми волинок, хвиля яких прокотилася по Дніпропетровщині з грудня 1931 по травень 1932 р., охопивши 10 сіл Павлоградського району: Тернівку, Варварівку, Ханделіївку, Чернявщину, Межеріч, Кіндратівку, В'язівку, Богданівку, Булахівку, Кочережки, села Запорізького, Божедарівського, Близнюківського, Межівського, Новотроїцького, Олександрійського, Великобілозерського, Синельниківського, Долинського, Великотокмацького та Василівського районів. Ще дві волинки спалахнули в грудні 1932 р. і лютому 1933 р. (с. Кринички Кам'янської сільради і с. Чумаки Томаківського району). Усі волинки відбувалися за схожою схемою. Колгоспники, серед яких переважали жінки, приходили до сільрад і вимагали хліба. В окремих випад-

ках виступи супроводжувалися пограбуванням колгоспних комор і розбором продуктів: хліба, зерна, картоплі (с. Богданівка, артіль “Правда” Васильківського району, с. Мар’ївка Запорізького району). Але переважно волинки, незважаючи на чисельність учасників, закінчувалися безрезультатно. У більшості колгоспів брати було просто нічого, тому що все зерно вивезли на елеватор або на державні заготівельні пункти. Селяни ж далі вимог та погроз на адресу уповноважених і місцевого керівництва не йшли.

У с. Уплатне Близнюківського району волинка виникла після масового отруєння селян борошном, змеленим із суржику на місцевому млині й розданим на трудодні колгоспникам. Тут почали поширюватися чутки про те, що вже “отруюють народ” замість того, щоб допомогти голодним. Про критичність ситуації на селі свідчили розмови серед колгоспників: *“Не мучайте нас. Краще стріляйте чи вішайте, а не мучайте голодом”*. А 30 грудня 1931 р. на сільському майдані зібралося близько 50-ти жінок з вимогами видати борошно. Як відзначалося у доповідній записці ДПУ, *“місцеві організації, проаналізувавши становище в с. Уплатне, були змушені визнати, що хліба в селі дійсно не було”*.

У розпал голоду селяни також нападали на елеватори, заготівельні пункти, зерносховища радгоспів, обози, що перевозили хліб. У 1932 р. на Дніпропетровщині зафіксували 11 подібних нападів, у 1933 р. – 6. Як і під час волинок, ініціаторами ставали переважно жінки, які прагнули врятувати, захистити від голоду своїх дітей. Нерідко жінок підбурювали чоловіки, розраховуючи, що й охорона, і представники владних структур у ставленні до жінок будуть лояльнішими й навряд чи застосують зброю.

Об’єктами нападів у 1932–1933 рр. були Куцівський елеватор у Долинському районі, Прослянський у Васильківському, радгоспи “Переможець” Якимівського і с. Веселого

Великобілозерського районів, де селяни діяли рішуче й наполегливо, хоча досягти бажаного не вдалося через добре налагоджену охорону зерносховищ. Зафіксовані випадки, коли селяни вдавалися до нападів на “червоні валки”, які вивозили хліб на елеватори. Найчастіше й не без успіху це вдавалося мешканцям сіл Новопраського і Долинського районів, розташованих поблизу Куцівського елеватора. За повідомленням ДПУ, у період з 16 по 19 січня 1933 р. тут було вчинено три напади на обози, які прямували до Куцівки. Ясна річ, і тут на такі кроки селян штовхали голод, відчай, безвихідь.

Загалом же селянські виступи на Дніпропетровщині під час Голодомору не набули такої сили, як у період суцільної колективізації. Селяни не вірили в успіх подібних акцій, маючи гіркий досвід невдалих волинок і збройного повстання 1930 р. До того ж, знесилені голодом, вони просто фізично не могли чинити активнішого опору.

Післямова

Колективізація стала крутим соціально-психологічним поворотом і справжнім стресом для українських селян. Примусове насадження колгоспів, масові репресії та беззаконня, нехтування елементарними нормами моралі мали фатальні наслідки для села. Якщо спершу селяни чинили затятий опір колективізаторам, то переживши Голодомор 1932–1933 рр., виснажені фізично і зламані духовно, стали іншими – людьми другого сорту, кріпаками без паспортів, приреченими гнути спину на новій, колгоспній панщині. Не дивно, що бажаючи для себе та своїх дітей кращої долі, не одне покоління радянських колгоспників намагалося всіма правдами і неправдами залишити село, чудово розуміючи, що тут у них немає майбутнього.

Дослідження селянського опору доби колективізації та Голодомору – це ще й важлива морально-етична проблема, проблема історичної пам'яті. Проте через недосконалість Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, значна частина учасників антиколгоспних виступів, зокрема Павлоградського повстання, не реабілітована й досі. Тому, як слушно зауважує історик В. Даниленко, *“заради справедливості в українському суспільстві потрібно остаточно змінити ставлення ...до борців зі сталінським тоталітарним режимом, знявши з них радянське тавро на кшталт “бандити”, “злочинці”, “вороги народу”*”. Іншого не дано.

Зміст

Передне слово	3
Криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. та її наслідки	5
“Ради без комуїстів!”: протидія антиселянській політиці влад напередодні колективізації	11
“Колективи – це та ж панщина, що була сто років тому”: колективізація та розкуркулення очима селян	20
<i>Геть з України! Геть радянські грабунки, геть радянське нахабство!</i> : селянські волинки	29
“Геть комуїну та радянську владу!”: Павлоградське повстання	37
“В Москві та біля Москви там рай, а на Вкраїні – пекло”: соціальні настрої селян в умовах Голодомору-Геноциду	45
“Хіба це влада? Зібрались бандити та обкрадають народ”: заворушення на селі під час Голодомору-Геноциду	57
Післямова	61

Що ще почитати

Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Київ; Нью-Йорк, 2000.

Іващенко В., Романець Н. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. – Київ, 2008.

Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Київ, 2008.

Марочко Василь. Голодомор 1932–1933 рр. – Київ, 2007.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008.

Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. – Київ, 2009.

Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): Збірник документів. – Дніпропетровськ, 2008.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. – Київ, 2006. – Т. 3.

Книги видавничих проєктів

“Про Україну з гонором і гумором” та “Геноцид українців”

поширюються в книгарнях, супермаркетах, а також через Українську пошту та Інтернет.

У разі замовлення через Українську пошту та Інтернет книги надсилаються замовнику накладною платією за видавничою ціною

плюс послуги пошти (оплата здійснюється на пошті в момент отримання замовником бандеролі з книгами).

Замовлення на придбання книг гуртом і вроздріб від книгарень та приватних осіб приймаються за:

тел.: (04497) 61-350 (цілодобово)

8-067-656-21-49 (цілодобово)

(044) 279-45-09 (в робочі дні з 10.00 до 17.00)

Факс: (044) 279-45-09 (цілодобово)

E-mail: wbrekhunenko@ukr.net

Науково-популярне видання

Валентин Іваненко,
Наталя Романець

**Опір селян насильницькій
колективізації та Голодомору.
Дніпропетровщина**

Художній редактор
Георгій Сергєєв

Коректори
Оксана Шевченко та Наталя Кунець

Комп'ютерна верстка
Гриши Стариковської

Підписано до друку 10.12.2009. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 3,8. Обл. вид. арк. 2,71.

Видавець: ІІІІ Наталія Брехуненко

Дистрибуція: тел. (04497) 61-350, (044) 279-08-63;
факс (044) 279-45-09; моб. 80676562149; wbrehhunenko@ukr.net

Надруковано в ОП "Житомирська облдрукарня"
10014, Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17.
Зам. 719.